

Marek Osiewicz   
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań  
[marosiew@amu.edu.pl](mailto:marosiew@amu.edu.pl)

## CECHY DIALEKTYCZNE SZCZYTU DUSZNEGO Z 1528 R. (MODLITEWNIK OLBRACTA GASZTOŁDA)<sup>1</sup>

**Słowa kluczowe:** historia języka, dialekty, rękopis, modlitewnik  
**Keywords:** history of language, dialects, manuscript, prayer book

Celem niniejszego artykułu jest analiza dialektalnych cech językowych poświadczonych w *Szczycie dusznym*, zbiorze modlitw wchodzących w skład rękopiśmiennego modlitewnika z 1528 r., a tym samym ustalenie językowej proveniencji tego dotąd nieopisanego pod tym względem zabytku. Modlitewnik początkowo uznawany był za własność Zygmunta Starego (ze względu na łacińską przedmowę adresowaną do króla), jednak szczegółowa analiza kodykologiczna zabytku przeprowadzona przez Stanisławę Sawicką dowiodła, że inicjatorem jego powstania był kanclerz litewski Olbracht Gasztołd herbu Habdank (Abdank), a sam modlitewnik powstał w 1528 r. w krakowskiej pracowni Stanisława Samostrzelnika, znakomitego malarza i iluminatora (Sawicka 1930: LXIV–LXVII; Wydra 2015: 7–8). Bogato iluminowany rękopis (szczegóły zob. Ameisenowa 1967; Miodońska 1983) liczący 232 karty pergaminowe formatu *octavo* i pisany ozdobną, kaligraficzną renesansową frakturą (Wydra 2015: 6) składa się z trzech odrębnych części: *Szczytu dusznego* (k. 1–90), *Godzin*

---

<sup>1</sup> Badania realizowane w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (projekt nr 31H 17 0460 84) pt. „Studia źródłoznawcze nad duchowością religijną epoki Jagiellonów. *Clipeus spiritualis* – *Szczyt duszny* – *Tarcza duchowna*: edycje krytyczne trzech modlitewników króla Zygmunta I Starego”.

o *Pannie Maryjej* (k. 91–205) i modlitw do wybranych świętych (k. 207–230). Będący podstawą niniejszej analizy *Szczyt duszny* to polski przekład zbioru modlitw zatytułowanego *Clipeus spiritualis* – z przedmowy poprzedzającej go zarówno w modlitewniku Gasztołda, jak i w modlitewniku Zygmunta Starego (gdzie tylko wersja łacińska) wynika, że kompilatorem współtworzących go modlitw był „pewien pobożny eremita” (ibid.: 16), być może przedstawiciel zgromadzenia paulinów lub kartuzów, z którymi Zygmunt Stary był szczególnie mocno związany (Borkowska 1999: 103–104). Tekst przedmowy wskazuje też, że zbiór ten powstał po 1514 r. Zdaniem Wiesława Wydry (2015: 16) *Szczyt duszny* jest zapewne starszy niż modlitewnik Gasztołda i krążył w odpisach już wcześniej. Inny, niezależny przekład *Clipeusa*... został wydany drukiem przez Floriana Unglera w 1533 lub 1534 r. pt. *Tarcza duchowna*. Oprawa jego unikatowego egzemplarza wskazuje, że stanowił własność samego Zygmunta Starego (ibid.: 16–17).

Zamieszczony w modlitewniku Gasztołda *Szczyt duszny* nie był jeszcze przedmiotem badań językoznawczych. Nieznane okoliczności powstania przekładu zbioru modlitw skłaniają do podjęcia analizy zmierzającej do ustalenia jego dialektalnej proveniencji. Badanie objęło 21 zjawisk językowych, które w świetle dotychczasowych ustaleń w pierwszej połowie XVI w. charakteryzowały się zróżnicowanym zasięgiem terytorialnym. Przy sporządzaniu listy tych zjawisk posłużono się wykazem zamieszczonym w pracy Marii Bargieł (1969) poświęconej zróżnicowaniu dialektalnemu polskich zabytków rękopiśmiennych z pierwszej połowy XVI w., ograniczono go jednak wyłącznie do tych zjawisk, których zasięg występowania w tekstach badanych przez językoznawczynię wykazywał zróżnicowanie dzielnicowe. Przy ustalaniu dialektalnego podłoża poszczególnych cech językowych odwoływano się również do opracowań innych niż monografia M. Bargieł (ibid.).

## 1. Oboczność *’ew* || *’ow*

W analizowanym fragmencie rękopisu zostały poświadczone wyłącznie formy z *’ow* (39 razy), np. C lp.: *golabioui* ‘gołębiowi’ 13v, *mieczoui* ‘mieczowi’ 26v, *czefarzovi* ‘cesarzowi’ 41, *iudaffovi* ‘Judaszowi’ 46, *krzyzoui* ‘krzyżowi’ 55v; M lm: *ojczouie* ‘ojcowie’ 8; D lm: *dniow* 16v, *pogaczow* ‘bogaczow’ 39v, *tysziaczow* ‘tysiącow’ 79v, *nieprzȳiacielow* ‘nieprzyjacielow’ 81; ai poss: *iudaffouem* ‘Judaszowem’ 44, *zebedeuffouyĥ* ‘Zebedeuszowych’ 45, *cziernioua* ‘cierniową’ 52, *krzyzoua* ‘krzyżową’ 53. Stan ten w pierwszej połowie XVI w. charakterystyczny jest dla tekstów o proveniencji południowopolskiej (śląskiej i małopolskiej) (ibid.: 13–14, 21; Kuraszkiewicz 1986c: 252–254, 276–277).

## 2. Przejście *ra-* ≥ *re-*

W Szczycie dusznym brak północnopolskich form z *ra-* ≥ *re-* (por. Stieber 1962: 18; Bargieł 1969: 25–26; Dejna 1993: 162–165) – w tekście zostały poświadczane wyłącznie formy z pierwotną grupą *ra-* (62 razy), np. *rano* 15, *ranam* 21, *raczyl* ‘raczył’ 38v, *ramieniu* 53v, *raczyl* ‘raczył’ 69, *rada* 76v.

## 3. Przejście *ja-* ≥ *je-*

Również w zakresie nagłosowej grupy *ja-* (69 razy) nie odnotowano obecności północnopolskiego procesu przejścia *a* ≥ *e*, np.: *iako* ‘jako’ 9v, 32v, 55, *iadouitei* ‘jadowitej’ 10v, *iakmiarz* ‘jakmiarz’ 31, *giafkinie* ‘jaskinie’ 70, *iakobow* ‘Jakobow’ 77 (por. Bargieł 1969: 26–33; Dejna 1993: 160–162).

## 4. Przejście *tart* ≥ *tert*

Analizowany tekst nie poświadcza śladów tego północnopolskiego zjawiska; grupa *tart* zachowana jest bez zmian (34 razy), np.: *skarbic* ‘skarbić’ 32, *wzgardzonij* ‘wzgardzony’ 42v, *targacz* ‘targać’ 49v, *barfo* ‘barzo’ 51v, *ogarnąlj* ‘ogarnęły’ 64v, *karmila* ‘karmiła’ 75v, *oskarzenia* ‘oskarżenia’ 83v (por. Bargieł 1969: 33–35; Dejna 1993: 165–166).

## 5. Rozwój grup *ir*, *yr*

Wśród kontynuantów psł. \**r* dominują postaci rozszerzone *er* (47 razy, np.: *miłofziedz* ‘miłosierdzie’ 19v, *pierzi* ‘piersi’ 35v, *szmierczy* ‘śmierci’ 45v, *cziernioua* ‘cierniową’ 71v, *szierczu* ‘siercu’ 84v) nad grupami nierozszerzonymi *ir* (24 razy, np. *czirpiecz* ‘cirpieć’ 14v, 48v, *pirworodna* 21v, *zwirzchnia* 36, *pirwffego* ‘pirwszego’ 43, *zmirzknienu* 58). Grupa *ir* jest wyłączna w pozycji przed spółgłoskami wargowymi (21 razy) i tylnojęzykowymi (2 razy), w pozycji przed spółgłoskami środkowejzykowymi została poświadczona tylko 1 raz (*twirdzacemu* ‘twirdzącemu’ 44v), w pozostałych formach regularnie występuje grupa *er* (47 razy). Kontynuanty psł. grup \**ir*, \**yr* zostały zapisane wyłącznie z grupą *er* (6 razy), por.: *szterdziesci* ‘szterdzieści’ 28, *omierzenie* ‘omierzenie’ 49, *vzmierzyles* ‘uśmierzyłeś’ 61v, *czterdziesci* ‘czterdzieści’ 63, *vzmierzicz* ‘uśmierzyć’ 69, *vsmierzyl* ‘uśmierzył’ 71. Według Bargieł (1969: 35–48) taki stan oboczności *ir* || *er* jest w pierwszej połowie XVI w. charakterystyczny dla małopolskich zabytków rękopiśmiennych.

## 6. Formy czasowników typu *bać się, śmiać się, stać*

W *Szczyrcie dusznym* nie odnotowano również czasownikowych form nieściągniętych typu *bojać się*. Czasowniki z pierwotną grupą *oje, ěja* zostały poświadczone wyłącznie w ściągniętych postaciach fonetycznych (16 razy), np.: *šzmiali šzie* ‘śmiali się’ 8v, *štalem* ‘stałem’ 18v, *štalo* ‘stało’ 59v, *šzie niebal* ‘sie nie bał’ 77v. W rękopisach z pierwszej połowy XVI w. zasięg nieściągniętych form typu *stojąć* jest już wyraźnie ograniczony do tekstów mazowieckich i sieradzkich (ibid.: 49–51; por. Winklerówna 1951: 29), ich brak w analizowanym tekście przemawia zatem za jego wielkopolską lub południowopolską proveniencją.

## 7. Zjawiska w zakresie realizacji samogłosek nosowych

W polskim przekładzie *Clipeus spiritualis* obie samogłoski nosowe są oznaczane niemal wyłącznie za pomocą liter *a* oraz *q*, np. *lę/*: *raki* ‘ręki’ 10v, *wzgiała* ‘wzięła’ 18, *vštapuiacz* ‘ustępując’ 26v, *ciašškofczia* ‘ciężkością’ 54, *šzwiatego* ‘świętego’ 66, *matka* ‘matkę’ 54, *przeląknienia* ‘przełknięcia’ 13v, *przyąło* ‘przyjęło’ 21v, *potąpicz* ‘potępić’ 53, *częšte* ‘częste’ 73, *šwiąte* ‘święte’ 75v, *zaprawdą* ‘zaprawdę’ 81; *lą/*: *vraganie* ‘urąganie’ 18v, *poczales* ‘począłeś’ 45, *zmieššana* ‘zmieszana’ 57v, *przjštąpilo* ‘przystąpiło’ 84v, *początku* ‘początku’ 88, *šluchaiące* ‘słuchające’ 35v, *podrąbicz* ‘podrąbić’ 36, *odiał* ‘odjął’ 69, *modlitwą* ‘modlitwą’ 85. W zakresie ustnej wartości oznaczeń nie odnotowano odstępstw od tej skonwencjonalizowanej w pierwszej połowie XVI w. pisowni, co świadczyć może o zbliżonej, środkowej realizacji obu samogłosek, charakteryzującej w tym czasie przede wszystkim teksty o proveniencji mazowieckiej – choć tak konsekwentna pisownia nieopozycyjna zdarza się wówczas także w rękopisach małopolskich (Bargieł 1969: 68–69; Osiewicz 2006: 95–96). Zwraca uwagę fakt, że poświadczone w *Szczyrcie dusznym* oznaczenia samogłosek nosowych zdradzają tendencję do rozróżniania zapisów obu samogłosek – dawna samogłoska długa *lą/* zapisywana jest głównie za pomocą litery *a* (471 razy || *q* 21 razy || *ā* 1 raz), dawna samogłoska krótka *lę/* – w większości poświadczeń za pomocą litery *q* (338 razy || *a* 138 razy || *an* 1 raz); ta tendencja może być świadectwem początkowego etapu różnicowania się barwy obu samogłosek. Pod względem realizacji rezonansu nosowego zgromadzone zapisy świadczą o wymowie synchronicznej – oznaczenie za pomocą połączenia liter *an* poświadczono zostało tylko 1 raz w nazwie osobowej *Jędrzej* (*landrzeia* ‘Jędrzeja’ 28v); znacznie ciekawszy jest zapis dawnej samogłoski długiej w wygłosie za pomocą znaku *ā* (*volā* 8v), będący skróconą wersją oznaczenia *am* (*wolą* – *I sg sb*) – świadczy on o asynchronicznej wymowie wygłosowej typu *idom drogom*, charakterystycznej dla gwar małopolskich (Bargieł 1969: 71–72; Kuraszkiewicz 1986b: 184–185). Zdaniem Bargieł stosowanie oznaczeń typu *a* (a więc bez oznaczonej nosowości) może być też przejawem wymowy odnosowionej (wśród

przebadanych przez badaczkę tekstów rękopiśmiennych z pierwszej połowy XVI w. pisownia taka pojawia się przede wszystkim w tekstach małopolskich i sieradzkich (Bargieł 1969: 70), choć nie jest ona obca też zabytkom mazowieckim (Osiewicz 2015: XXVI–XXVII).

## 8. Formy B. lp. zaimków *mie, cie, sie* || *mię, cię, się*

Rozkład form *mie, cie, sie* w analizowanym rękopisie jest ściśle uzależniony od ich pozycji: przy czasowniku wystąpiły tylko formy bez nosowości (215 razy: *cie* 28 razy, *mie* 84 razy, *sie* 103 razy, np. *czie rospowiedzieli* ‘cie rozpowiedzieli’ 60v, *Prossj q czie* ‘proszę cie’ 64v, *Vjfluchai mie* ‘wysłuchaj mie’ 6, *mie opuścizil* ‘mie opuścił’ 57, *fzie rzewnił* ‘sie rzewnił’ 25, *fzie ofiaroual* ‘sie ofiarował’ 46), w pozycji przyimkowej zapisane zostały wyłącznie formy z samogłoską nosową (14 razy: *cię* 3 razy, *mię* 8 razy, *się* 3 razy, np. *zaczia* ‘za cię’ 44v, *wczia* ‘w cię’ 75, *na miq* ‘na mię’ 12v, *namia* ‘na mię’ 13v, *na szia* ‘na się’ 54, *za szia* ‘zasie’<sup>2</sup> 57). Stan taki w średniowieczu właściwy był dla tekstów o proveniencji małopolskiej i śląskiej, częściowo także wielkopolskiej (Taszycki 1956: 44; Kuraszkiewicz 1986a: 74–76), w pierwszej połowie XVI w. ulega jednak zatarciu – w rękopisach pochodzących ze wszystkich regionów zaznaczyła się wyraźna tendencja do upowszechniania jednej z form: z nosowością w tekstach wielkopolskich, bez nosowości w zabytkach małopolskich, śląskich i mazowieckich (Bargieł 1969: 75).

## 9. Mazurzenie

W zakresie oznaczania spółgłosek /s/ i /š/ *Szczyt duszny* wykazuje konsekwentną pisownię opozycyjną. W funkcji oznaczania głoski /s/ stosowane są niemal wyłącznie litery *f* (w nagłosie i śródgłosie, 756 razy, 64,3%, np. *vjflucha* ‘wysłucha’ 15, *vfta* ‘usta’ 24, *fwoie* ‘swoje’ 31, *fkazal* ‘skazał’ 44, *vefela* ‘wesela’ 80, *Pfalm* ‘psalm’ 82) oraz *s* (w nagłosie jako wariant wersalikowy *f* oraz w wygłosie, 324 razy, 27,6%, np. *Splugaui* ‘splugawili’ 15v, *Smilui* ‘smiłuj’ 23v, 41v, 62v, *vas* ‘was’ 13v, *wlos* ‘włos’ 17, *nas* 62v, *niebios* 65v, *glos* ‘głos’ 81), w funkcji oznaczania głoski /š/ – dwuznak *ff* (we wszystkich pozycjach wyrazowych, 365 razy, 94%, np. *vjffedlem* ‘wyszędłem’ 8v, *wffjyto* ‘wszytko’ 28v, *ffukali* ‘szukali’ 36v, *ffkodzicz* ‘szkodzić’ 67v, *bądzieff* ‘będziesz’ 72, *naiff* ‘nasz’ 80v). Odstępstw od tej pisowni jest niewiele – w przypadku głoski /s/ stanowią je jedynie dość liczne zapisy za pomocą dwuznaku *fz*, który jednak z rzadka wykonywany jest na oznaczenie głoski /š/ (2 razy na tej samej stronie: *wfzechmocnyj*

2 Partykuła *zasie* ‘natomiast, zaś’ wywodzi się z wyrażenia przyimkowego *za się* (\**za sě* || *za sę*) (SEBor: 731).

‘wszechmocny’, *wfzŷczki* ‘wszyčki’ 66v), za to regularnie występuje w funkcji znakovania głoski /ś/ (np. *fzierce* ‘sierce’ 9v, *wlofzien* ‘włosień’ 18v, *pierfziemi* ‘piersiami’ 25v, *ofzielku* ‘osielku’ 39, *profzil* ‘prosił’ 55v, *fzie* ‘sie’ 61, 79, *miłofzierzdie* ‘miłosierdzie’ 81v); być może są to ślady nieopozycyjnej pisowni brudnopisu, które kopista modlitewnika nie dość skrupulatnie pomijał. Również odstępstwa od pisowni *ff* = /ś/ mają charakter pozorny – stanowią je głównie oznaczenia za pomocą litery *f*, poświadczane jednak niemal zawsze w grupie spółgłoskowej /šč/ (14 razy, np. *rofpufzczonj* ‘rozpuszczony’ 9v, *pufcza* ‘puszcza’ 28, *tlufcze* ‘tłuszcze’ 33, *fczŷczicz* ‘szczycić’ 74, *znifcz* ‘zniszczyć’ 85v; inne pozycje: *niefporna* ‘nieszporna’ 58v, *lonafa* ‘Jonasza’ 70v), z rzadka też oznaczenia za pomocą litery *s* (4 razy – 3 razy w nagłówku, z czego 1 raz w grupie /šč/: *SCZYT DVSNY* ‘Szczyt duszny’ 5, *WSŶCZKIEGO* ‘wszyckiego’ 23, 1 raz w nazwie osobowej: *Sjymona* ‘Szymona’ 28v). Wśród oznaczeń głosek /z/ i /ż/ wymowne (bo świadczące o artykulacji dźwiękowej) są odstępstwa od pisowni z użyciem liter *z* (/z/ 520 razy, np. *zlofcz* ‘złość’ 14, *vkazan* ‘ukazan’ 27v, *przez* 44; /ż/ 309 razy, np. *ponizj* ‘poniży’ 15v, *zebŷ* ‘żeby’ 39, *boze* ‘Boże’ 57, *ivz* ‘już’ 57v) i *f* (głównie /z/ 384 razy, np. *rofzciagnacz* ‘rozciągnąć’ 30, *rofpouiedacz* ‘rozpowiadać’ 32v, *IEfu* ‘Jezu’ 42, 54v; /ż/ 3 razy, zob. przykłady niżej) w postaci zapisów głoski /ż/ za pomocą dwuznak *ff* – zawsze w zleksykalizowanym pod tym względem rdzeniu *ciężk-* (4 razy: *ciężffko* ‘ciężko’ 6, *ciężffkofczy* ‘ciężkości’ 49v, *ciężffkich* ‘ciężkich’ 50, *ciężffkofcza* ‘ciężkością’ 54). Pozostałe wyjątki to 3 formy z literą *f* w funkcji oznaczania fonemu /ż/ (najczęściej w grupie /rż/: *drfienie* ‘drzenie’ 59v, *ofkarfon* ‘oskarżon’ 50v, *zawfdŷ* ‘zawždy’ 12v). Oznaczenia spółgłosek /c/ i /č/ są nieodróżniane – w obu funkcjach stosowany jest bez wyjątku dwuznak *cz*, np. /c/: *wielczŷ* ‘wielcy’ 10, *fiercza* ‘sierca’ 11v, *nocz* ‘noc’ 43v, *wffŷtaczŷ* ‘wszytscy’ 63, *czo* ‘co’ 74v, *koncze* ‘końce’ 80v; /č/: *rzeczy* 6, *mieczoui* ‘mieczowi’ 26v, *czynil* ‘czynił’ 57, *czemus* ‘czemuś’ 57, *statczŷl* ‘statczył’ 82.

Z badań przeprowadzonych przez Bargieł (ibid.: 77–88) wynika, że świadcząca o niemazurzącej wymowie głosek /ś/ i /ż/ pisownia opozycyjna w pierwszej połowie XVI w. była charakterystyczna dla tekstów wielkopolskich. Obserwacje te pozostają w zgodzie z ustaleniami innych badaczy (por. np. Kuraszkiewicz 1986a: 91–111).

## 10. Przejście *chw* ≥ *f*

W *Szczycie dusznym* brak małopolsko-mazowieckiego przejścia *chw* ≥ *f* – grupa *chw* zachowana jest bez zmian (29 razy), np.: *chualo* ‘chwało’ 8, *lichua* ‘lichwa’ 14, *zachwŷczona* ‘zachwyconą’ 33v, *pochualon* ‘pochwalon’ 52, *zmartwychwstał* ‘zmartwychwstał’ 59v (por. Taszycki 1947a: 40–45; Bargieł 1969: 92; Kuraszkiewicz 1986a: 115–116). Przymiotnik *obfity* (≤ \**oplŷv-*) wystąpił wyłącznie w postaci z grupą *bf* (2 razy: *obfita* 62v, *obfite* 82), w pierwszej połowie XVI w. posiadającej już zasięg ogólnopolski (Bargieł 1969: 93–94).



### 11. Przejście *-ch* ≥ *-k*

W analizowanym fragmencie rękopisu nie odnaleziono również form poświadczających przejście wygłosowego *-ch* w *-k* (zjawiska o małopolskiej lub małopolsko-mazowieckiej proveniencji, zob. np. Taszycki 1949: 195–202, 1950: 318–323; Nitsch 1949: 410–413; Brajerski 1954: 364–365; Leszczyński 1954: 363–364; Bargieł 1969: 94–95), por. np.: *tých* ‘tych’ 19, *nądznych* ‘nędznych’ 24v, *krzýwdach* ‘krzywdach’ 50, *Ńfkodach* ‘szkodach’ 65v, *wŃfech* ‘wszech’ 83v, *grzech* 88, *zebych* ‘żebych’ 89 (łącznie 173 formy z wygłosowym *-ch*).

### 12. Rozwój grup *\*śr*, *\*zr*

W Szczycie dusznym grupy kontynuujące psł. połączenia *\*śr*, *\*zr* poświadczą 6 derywatów pochodzących od 3 rdzeni: *\*zbrě-ti*, *\*sred-ǫkǫ* (≤ *\*serdǫkǫ*) i *\*sǫrebr-*. Formy wywodzące się od rdzenia *\*sred-* zapisano wyłącznie z grupą *śr* (5 razy: *frodku* ‘środku’ 9v, 14, 25, *węfrod* ‘weśrod’ 10v, *frodkiem* ‘środkiem’ 35), leksem z rdzeniem *\*sǫrebr-* został poświadczony z grupą *sr* lub *śr* (1 raz: *Ńrebrných* ‘srebrnych’ 42v), formy kontynuujące grupę *\*zr* (≤ *\*zbr*) wystąpiły w 2 postaciach fonetycznych: *źrz* (16 razy: *nienazrzaczých* ‘nienaźrzących’ 42v, *obeźrzal* ‘obeźrzał’ 54, *obeźrza* ‘obeźrzą’ 21v, *obeźrzy* ‘obeźrzy’ 6v, *veźrzal* ‘weźrzał’ 39, 50, *veźrzecz* ‘weźrzeć’ 80, *Veźrzy* ‘weźrzy’ 6v, 85, *veźrzy* ‘weźrzy’ 7v, 12v, 19v, 64v, 85, 85v, *WEźrzy* ‘weźrzy’ 66) oraz *jźrz* (2 razy: *nienaiźrza* ‘nie najźrzą’ 17, 69v). Stan ten, w dużej mierze konserwatywny (formy z tradycyjną grupą *źrz*, rzadkie i nieuproszczone postaci z wydzieloną miękkością typu *jźrz*) w pierwszej połowie XVI w. jest typowy dla tekstów pochodzących z Małopolski (Śmiech 1953: 57–60; Bargieł 1969: 100; Lisowski 1999: 51–52).

### 13. Rzeczownikowe formy Msc. lm.

Wśród nielicznych w Szczycie dusznym form Msc. lm. rzeczowników rodzaju męskiego poświadczona została małopolska końcówka *-och* (3 razy: *palacoch* ‘pałacoch’ 21, *zwolenikoch* 47v, *giążykoch* ‘językoch’ 63) (por. Gaertner 1928: 315–329; Nieminen 1928: 381–388; Rzepka 1985: 132–135); poza nią w tej kategorii fleksyjnej odnotowano 1 poświadczenie tradycyjnej końcówki *-ech* (*murzech* 14), która 1 raz została zapisana również przy rzeczowniku pluralnym *ludzie* (*ludziech* 80). Rzeczowniki rodzaju żeńskiego łączą się bezwyjątkowo z końcówką *-ach* (12 razy, np.: *ŃprauiedliuofŃziach* ‘sprawiedliwościach’ 6v, *przygodach* ‘przygodach’ 15v, *Ńfkodach* ‘szkodach’ 65v, *modlitwach* 84), końcówka ta 1 raz została też zapisana przy jedynym w tej grupie rzeczowniku rodzaju nijakiego (*znamionach* 63). Prócz poświadczeń końcówki *-och* o małopolskim charakterze zapisanych w zabytku rzeczownikowych form Msc. lm.

świadczy też nieobecność innowacyjnych form rodzaju męskiego z końcówką żeńską *-ach* – według ustaleń Wojciecha R. Rzepki (1985: 139–140) innowacja ta miała proveniencję północnopolską.

#### 14. Formy czasu przeszłego typu *robilech, robilichmy*

Obok ogólnopolskich form typu *robilem, robilismy* (34 razy, np.: *výjffedlem* ‘wyszędłem’ 8v, *czirpiałem* ‘cirpiałem’ 20, *zebyšmý otržýmali* ‘żebysmy otrzymali’ 65v, *Yzebyfzmý poznali* ‘iżebysmy poznali’ 80, *volalem* ‘wołałem’ 82, *flýjffelífmý* ‘słyszeliśmy’ 84v) w analizowanym tekście poświadczono też małopolsko-śląskie (choć zdarzające się też na Mazowszu) postaci czasu przeszłego z cechą *-ch* – 4 razy: *zebych nievwiaznal* ‘żebych nie uwiąznął’ 19, *wktoremech jest polozon* ‘w ktorem-ech jest położon’ 68v, *izbych wiedział* ‘iżbych wiedział’ 86v, *zebych mogł pokutouacz* ‘żebych mogł pokutować’ 89 (por. Taszycki 1946: 7–10; Rospond 1956: 154; Bargieł 1969: 102; Kuraszkievicz 1986a: 121).

#### 15. Przyrostki *-ek, -ec* || *-k, -c*

W *Szczycie dusznym* nie odnotowano północnopolskich form z przyrostkami *-k, -c* (zob. Taszycki 1947b: 311–316; Bargieł 1969: 102–103), por. np.: *fmątek* ‘smątek’ 9, *vešpolek* ‘wespołek’ 14v, *niedošteak* ‘niedostatek’ 34v, *baranek* 47, *poczatek* ‘początek’ 65.

#### 16. Przedrostek *na-* || *naj-*

Brak też w analizowanym zabytku form superlatywnych z przedrostkiem *naj-* (*na-* 28 razy, np.: *nachualebnieiffęgo* ‘nachwalebniejszego’ 6v, *navýjffý* ‘nawyszy’ 25, *našwiátšfa* ‘naświętsza’ 45, *nadrošfe* ‘nadroższe’ 49v, *našlotšfý* ‘naślotszy’ 70v, *navýjffemu* ‘nawyszemu’ 88). Upowszechniona w XVI w. postać przedrostka *na-* jest prawdopodobnie skutkiem wpływu wielkopolskiego wzorca dialektalnego (Jędrzejewska, Stieber 1951: 155–158; Bargieł 1969: 106–107); w pierwszej połowie stulecia formy z *naj-* pojawiają się przede wszystkim w tekstach wielkopolskich, rzadziej w małopolskich (Bargieł 1969: 103–105).



## 17. Przejsie *il* ≥ *el*

W *Szczycie dusznym* grupa *iL* zachowana jest bez zmian, por. np. *byl* ‘był’ 5v, *miły* ‘miły’ 14, *Smilui* ‘smiłuj’ 33, *tylko* 40, 47v, *raczył* ‘raczył’ 56v, *złubily* ‘złubiły’ 77, *było* ‘było’ 84. W pierwszej połowie XVI w. tendencja do rozszerzania artykulacji /i/ w tej pozycji najsilniejsza była w Wielkopolsce, w tekstach małopolskich i mazowieckich formy tego typu pojawiają się sporadycznie (ibid.: 114).

## 18. Odstępstwa od przegłosu

Poświadczane w analizowanym zabytku odstępstwa od przegłosu są nieliczne (3 razy): *pieštouacz* ‘piestować’ 26v, *mietacz* ‘mietać’ 40v (|| *miotali* 10, *miotacz* ‘miotać’ 56v), *ośzielku* ‘osiółku’ 39. Leksemy derywowane od rdzenia \**pověd-* wystąpiły w przeważającej większości w zbohemizowanej formie nieprzegłoszonej (9 razy || 1 raz): *opouiedal* ‘opowiadał’ 47, *opouiedales* ‘opowiadałeś’ 37, *pouiedales* ‘powiedałeś’ 42, *przepouiedal* ‘przepowiadał’ 31v, 38v, *przepouiedales* ‘przepowiadałeś’ 44v, *przepouiedali* ‘przepowiedali’ 24, *rozpouiedacz* ‘rozповідаć’ 32v, *spoviedawšŷŷ* ‘spowiedawszy’ 74 || *powiadales* ‘powiadałeś’ 32. Poza tymi przypadkami w tekście występują regularne formy z przegłosem (158 razy: *ě* ≥ *a* 66 razy, *e* ≥ *o* 92 razy), np. *offiara* ‘ofiara’ 21v, *gwiazdŷ* ‘gwiazdy’ 26, *szwiat* ‘świat’ 38v, *nieviaŷtŷ* ‘niewiasty’ 44, *białym* ‘białym’ 59, *szwiadeczstwa* ‘świadectwa’ 70, *miaŷto* ‘miasto’ 84, *niebioŷa* ‘niebios’ 7v, *aniola* ‘anioła’ 24v, *biodra* 42, *wiedzion* ‘wiedzion’ 53v, *Piotra* 61v, *przŷyvioldles* ‘przywiódłeś’ 73v, *ŷmiono* ‘imiono’ 80v. Formy bez przegłosu, będące skutkiem wyrównań analogicznych (lub wpływu czeskiego w przypadku form typu *powiedać*), w pierwszej połowie XVI w. charakterystyczne są dla rękopisów pochodzących z Małopolski i Mazowsza – przy czym stan poświadczany w *Szczycie dusznym* (nieliczne odstępstwa od przegłosu, głównie w derywatach od *powiedać*) bliższy jest stanowi właściwemu tekstom o proveniencji małopolskiej (ibid.: 120–128; por. też Dejna 1964: 188–191).

## 19. Fonetyka międzywyrazowa

W tekście nie odnaleziono przykładów odstępstw od pisowni etymologicznej w wygłosie, por. *ŷmątek moi* ‘smętek moj’ 9, *ŷŷukacz oicza* ‘szukać ojca’ 41v, *kwapicz miły* ‘kwapić miły’ 66v, *duŷŷ naŷŷych* ‘dusz naszych’ 72v, *zuŷt nawŷŷŷego* ‘z ust nawyszego’ 86v, *bog nawŷŷŷŷ* ‘Bog nawyszy’ 25, *ŷziedzacz naboŷne* ‘siedząc nabożnie’ 33, *przykłađ oiczowŷki* ‘przykład ojcowski’ 42, *zydow ofkarŷon* ‘Żydów oskarżon’ 50v, *ivz miedzŷ* ‘już między’ 54v, *raczyz mie* ‘raczyż mie’ 71, *lwow okrutnŷch* ‘lwów okrutnych’ 83v. Zauważyć należy, że w *Szczycie dusznym* w każdej pozycji (a więc nie tylko przed

nagłosem rozpoczynającym się od samogłoski lub spółgłoski sonornej) stosowana jest konsekwentnie pisownia etymologiczna, co w świetle wyników analizy przeprowadzonej z wykorzystaniem innych tekstów rękopiśmiennych z tego okresu świadczy o wyjątkowej dbałości i wysokiej świadomości językowej pisarza modlitewnika (por. Bargieł 1969: 128–131).

## 20. Przystawki w grupach spółgłoskowych

W analizowanym zabytku nie odnotowano małopolsko-mazowieckich form typu *tkory*, *rsoda*, *szwytek* – wszystkie grupy spółgłoskowe realizowane są bez przestawek, por. np.: *ktorzy* ‘ktorzy’ 11v, *ktorjś* ‘ktoś’ 38v, 40, *kto* 86, *wfrodku* ‘w środku’ 9v, 14, 25, *wefrod* ‘weśród’ 10v, *frodkiem* ‘środkiem’ 35, *wffelki* ‘wszelki’ 5v, *wffjyto* ‘wszytko’ 22, *wffjczką* ‘wszycką’ 49v, *fpowiedawffjy* ‘spowiedawszy’ 74, *wffech* ‘wszech’ 77 (por. *ibid.*: 131–133).

## 21. Rozwój grup *\*(s)tbc*, *\*(z)dbc*

W zakresie tym dominuje grupa *jc* poświadczona bezwyjątkowo w leksemach: *ojciec*, *ojczyzna*, *ojcowski* i *zdrajca* (42 razy, np.: *oicza* ‘ojca’ 5v, 24v, 28v, 41v, 55v, *oiczem* ‘ojcem’ 37, 76, *oiczouie* ‘ojcowie’ 8, *oiczowfki* ‘ojcowski’ 42, *oiczowfkei* ‘ojcowskiej’ 23v, *oiczu* ‘ojcu’ 22v, 40, 88, *oiczjznj* ‘ojczyzny’ 68, *zdraicze* ‘zdrajce’ 42v, 43v, *zdraiczą* ‘zdrajcę’ 43v, *zdraiczj* ‘zdrajcy’ 46); resztę poświadczeń kontynuantów omawianych grup stanowią tylko 2 zapisy formy rzeczownika *miesce* – 46, 80v. Taki stan w pierwszej połowie XVI w. spotykany jest w rękopisach pochodzących z Małopolski i z ziemi sieradzkiej (*ibid.*: 134–144; por. też Skulina 1964: 88–89).

## 22. Rzeczownikowe formy C. Im.

Rozkład końcówek celownikowych uzależniony jest od rodzaju rzeczowników: feminina (naturalne i gramatyczne) łączą się głównie z końcówką *-am* (7 razy: *ranam* 21, 58, *flugam* ‘sługam’ 32v, *nieviaftam* ‘niewiastam’ 60, 60v, *paniam* 61, *fkargam* ‘skargam’ 51), z rzadką również z końcówką *-om* (*przykritczom* ‘przykrytcom’ 41v, *czelufcziom* ‘czeluściom’ 9v), maskulina i pluralia tantum przyjmują wyłącznie końcówkę *-om* (26 razy, np. *nieprziaczielom* ‘nieprzyjacielom’ 5v, *wiekom* ‘wiekom’ 22v, *zjydom* ‘Żydom’ 35, *Lotrom* ‘łotrom’ 53v, *zwolennikom* 63, *ludjom* ‘ludziom’ 11v). Brak północnopolskich (w tym też sieradzkich) form z końcówką *-em* oraz *-am* przy maskulinach i neutrach świadczy o małopolskiej proveniencji zabytku (Bobowska-Kowalska 1960: 111; Kamińska 1968: 98; Rzepka 1985: 54–56).

Przeprowadzona analiza ujawniła poświadczone w *Szczytce dusznej* 23 cechy językowe charakteryzujące się w pierwszej połowie XVI w. zróżnicowaną ekstensją geograficzną (według klasyfikacji M. Bargieł, 1969):

- a) cechy małopolskie (6): *ir* +K,P<sup>3</sup> || *er* +T; -q = [am]; *śr*, *źrz* || (*jźrz*); Msc. lm. -och; *mietać*, *osiłek*, *powiedać*; C. lm. -om;
- b) cechy południowopolskie (7): *ow*; *ra-*; *ja-*; *tart*; *mie*, *cie*, *sie* + *vb* || *pron* + *mię*, *cię*, *się*; -ek, -ec; *ojciec*, *miesce*;
- c) cechy małopolsko-mazowieckie (4): nieopozycyjna pisownia przedniej i tylnej samogłoski nosowej; zdenazalizowana wymowa tylnej samogłoski nosowej (cecha również sieradzka); *robilech*, *robilichmy*; brak rozszerzenia grupy *iL*;
- d) cechy małopolsko-wielkopolskie (2): *stać*, *bać się*; *na-*;
- e) cechy wielkopolskie (3): brak mazurzenia; *chw*; brak przestawek grup spółgłoskowych;
- f) cechy wielkopolsko-mazowieckie (1): -ch.

Z zestawienia tego wynika, że wśród poświadczonych w *Szczytce dusznej* cech dialektalnych najliczniejszą grupę stanowią cechy występujące w zabytkach o proveniencji małopolskiej (19). Zwraca uwagę też to, że w grupie zjawisk o proveniencji wielkopolskiej znaczną część stanowią formy już w zasadzie ogólnopolskie – formy wobec nich opozycyjne w pierwszej połowie XVI w. pojawiają się już rzadko (np.: *tko* ‘kto’, *szwytek* ‘wszytek’, *stojąc*, *bojąc się*, *na nogak* ‘na nogach’, *grok* ‘groch’). W świetle przedstawionych danych nie ulega więc wątpliwości, że język *Szczytu dusznego* nosi wyraźne znamiona dialektu małopolskiego.

Zwrócić uwagę należy również na uporządkowanie języka *Szczytu dusznego* przejawiające się niezwykłą w rękopisach z pierwszej połowy XVI w. konsekwencją stosowania poszczególnych form językowych – w obrębie ich poszczególnych kategorii i podkategorii (np. pozycyjnych lub morfologicznych) właściwie nie spotyka się w tekście form realizowanych wariantywnie; zaskakujący jest też sygnalizowany już brak odstępstw od pisowni etymologicznej w wygłosie wyrazów. Tę wyjątkową właściwość *Szczytu dusznego* zawdzięcza zapewne opracowaniu redakcyjnemu autorstwa pisarza-kopisty, który małopolską odmianę ówczesnej polszczyzny realizował z iście podręcznikową precyzją, skrzętnie omijając jednak cechy dialektalne uznawane zapewne w kręgu dworskim za rażące, takie jak mazurzenie, wymowa typu *na nogak* i formy w rodzaju *tkory*, *szwytek* – o czym dobitnie świadczą przebijające przez konsekwentną zasadę opozycyjnego oznaczania spółgłosek /s/ i /ś/ sporadyczne zapisy tych głosek za pomocą dwuznaków *fz*, będące najpewniej śladem nieopozycyjnej pisowni podstawy-brudnopisu. Taka skrupulatność pisarska wyjaśnienie znajduje jedynie w przeznaczeniu modlitewnika – jego właścicielem miała zostać przecież osoba pełniąca ważne stanowisko państwowe (kanclerz wielki litewski).

3 Skrót +K,P oznacza pozycję przed spółgłoskami tylnojęzykowymi i wargowymi, skrót +T oznacza pozycję przed spółgłoskami przednio- i środkowejęzykowymi.

## Źródła

K. Krzak-Weiss, R. Wójcik, W. Wydra (wyd.), *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r. Facsimile*, Poznań 2015.

## Literatura

- AMEISENOWA Z., 1967, *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, Kraków.
- BARGIEŁ M., 1969, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław.
- BOBOWSKA-KOWALSKA M., 1960, *Przynależność dialektyczna Biblii królowej Zofii*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” nr 24, „Filologia” nr 6, „Prace Językoznawcze” z. 3, s. 105–148.
- BORKOWSKA U., 1999, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiello-nów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin.
- BRAJERSKI T., 1954, *Jeszcze w sprawie zmiany -ch ≥ -k*, „Język Polski” XXXIV, s. 364–365.
- DEJNA K., 1964, *Wyrównania oboczności 'o : 'e oraz 'a : 'e w gwarach polskich*, „Język Polski” XLII, s. 188–191.
- DEJNA K., 1993, *Dialekty polskie*, wyd. 2 przejr. i popr., Wrocław.
- GAERTNER H., 1928, *Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, t. 2, Cracoviae, s. 315–329.
- JĘDRZEJEWSKA M., STIEBER Z., 1951, *Przedrostki stopnia najwyższego na- i naj- w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, „Język Polski” XXXI, s. 155–158.
- KAMIŃSKA M., 1968, *Gwary polski centralnej*, Wrocław.
- KURASZKIEWICZ W., 1986a, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Poznań, s. 51–128.
- KURASZKIEWICZ W., 1986b, *Z historii polskich samogłosek nosowych*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Poznań, s. 180–186.
- KURASZKIEWICZ W., 1986c, *Oboczność -'ev-||-'ov- w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Poznań, s. 245–279.
- LESZCZYŃSKI Z., 1954, *Najstarsze przykłady przejścia -ch ≥ -k*, „Język Polski” XXXIV, s. 363–364.
- LISOWSKI T., 1999, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantowości i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań.
- MİODOŃSKA B., 1983, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa.
- NIEMINEN E., 1928, *Polska końcówka -och w loc. pl. rzeczowników*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, t. 2, Cracoviae, s. 381–388.
- NITSCH K., 1949, *Najdawniejsza małopolska cecha dialektyczna*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” L, s. 410–413.
- OSIEWICZ M., 2006, *Samogłoski nosowe w listach polskich z lat 1525–1550*, „Slavia Occidentalis” 63, s. 85–99.

- OSIEWICZ M., 2015, *Dwie edycje Opecowego opisu męki Jezusa z I połowy XVI wieku – relacje graficzne, językowe i tekstowe*, [w:] M. Osiewicz, R. Wójcik, W. Wydra (wyd.), *Męka Pana Jezusowa. Z szesnastowiecznego rękopisu Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Poznań, s. XXI–CII.
- ROSPOND S., 1956, *Problem genezy polskiego języka literackiego*, [w:] K. Budzyk (red.), *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Wrocław, s. 117–177.
- RZEPKA W.R., 1985, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań.
- SAWICKA S., 1930, *Polski modlitewnik iluminowany z XVI w. w zbiorach Bawarskiego Muzeum Narodowego w Monachium*, „Prace Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności” IV, s. LXIV–LXVII.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SKULINA T., 1964, *Rozwój grup spółgłosek zwarto-szczelinowych w języku polskim*, Poznań.
- STIEBER Z., 1962, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- ŚMIECH W., 1953, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych \*sř, \*zř, \*žř*, Łódź.
- TASZYCKI W., 1946, *Staropolskie formy czasu przeszłego robiłech, robilichmy*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” XLVII, s. 7–10.
- TASZYCKI W., 1947a, *Przejście chw ≥ f w staropolszczyźnie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” XLVIII, s. 40–45.
- TASZYCKI W., 1947b, *Dwa rozdziały z historycznej dialektologii polskiej, 1. Przejście połączenia tart ≥ tert, 2. Przyrostki -k, -c i formy podobne*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” XLVIII, s. 311–316.
- TASZYCKI W., 1949, *O małopolskich formach grok ‘groch’, na nogak ‘na nogach’, robiłech = robiłem’*, „Język Polski” XXIX, s. 195–202.
- TASZYCKI W., 1950, *Południowo-zachodnia granica mazurzenia i przejścia -ch ≥ -k*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” LI, s. 318–323.
- TASZYCKI W., 1956, *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzycznych*, [w:] K. Budzyk (red.), *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Wrocław, s. 30–59.
- WINKLERÓWNA I., 1951, *Ściągnięte i nie ściągnięte formy słów „stać” i „bać się”*, „Język Polski” XXXI, s. 29–32.
- WYDRA W., 2015, *Wstęp*, [w:] K. Krzak-Weiss, R. Wójcik, W. Wydra (wyd.), *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r. Facsimile*, Poznań, s. 5–41.

## Dialectal Features of *Szczyt duszny* from 1528 (Olbracht Gasztołd's Prayer Book)

### Summary

The aim of the article is to establish the dialectal provenance of *Szczyt duszny* ('Spiritual shield'), a Polish translation of a collection of Latin prayers (*Clipeus spiritualis*) that was included in the handwritten prayer book of Olbracht Gasztołd from 1528. The analysis shows that the language of the text contains features of the Lesser Polish dialect. It should also be noted that the language of *Szczyt duszny* is very orderly, and does not contain flagrantly vernacular features of Lesser Poland (*mazurzenie*, forms such as *tkory*, *szwytko*, *na nogak*). These features are probably due to the copyist of the text and the purpose of the prayer book (the owner of the prayer book was the Great Lithuanian Chancellor).